

ARTIKELLEN

DE DISCURSIEVE BLIK

De discourestheorie van Laclau en Mouffe als denkkader en instrumentarium voor sociaal-wetenschappelijke analyse

Nico Carpentier en Patrick De Vos¹

SUMMARY – *The discursive gaze. The discourse theory of Laclau and Mouffe as framework and instrumentarium for social analysis.* – In this article the political discourse theory developed by Ernesto Laclau and Chantal Mouffe is initiated by some brief comments on the most prevalent critiques of their post-structural approach. From this the basic political and philosophical assumptions underlying their theory are elucidated. Subsequently, the conceptual framework of discourse theory is spelled out and clarified at length – discourse, antagonism, dislocation and hegemony – together with Laclau and Mouffe’s conception of a radical and plural democracy. The authors then deal with some more profound criticisms put forward with regard to discourse theory: the issues of realism/idealism, the primacy of politics, the need for conceptual specification, and the relation between Marxism and post-Marxism. In addition to giving a theoretical overview of this macro-contextual discourse theory, the article also aims to refute the common claim that this type of discourse theory is unfit as an instrument for concrete social analysis. In order to achieve this second objective, a description (and brief evaluation) is given of two research projects where discourse theory has been successfully applied. The first project analyses the construction of (audience) participation in audience discussion television programs; the second project deals with the contemporary issue of Third Way politics and the transformation of welfare states.

KEY WORDS – Audience participation, discourse theory, ideology, media studies, post-structuralism, post-Marxism, workfare state, the third way

1. Inleiding

De discourestheorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe – zoals ze haar neerslag heeft gevonden in *‘Hegemony and Socialist Strategy’* (1985) en in latere publicaties verder tot ontwikkeling is gekomen – is in sterke mate beïnvloed door een aantal sociologische en filosofische stromingen, waarvan het (post)marxisme en het post-structuralisme de belangrijkste zijn.

¹ Nico Carpentier is als onderzoeker verbonden aan de *Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de UIA* en aan de *Vakgroep Communicatiewetenschappen van de RUG*. Patrick De Vos is als doctoraatsbursaal verbonden aan de *Vakgroep Politieke Wetenschappen van de RUG*.

Een theorie ontwikkelen vanuit een dergelijke combinatie aan inspiratiebronnen is in vele gevallen voldoende om gediscrediteerd te worden, waarbij ten eerste de term ‘postmodernisme’ als dankbaar maar ongenueanceerd koepelbegrip gehanteerd wordt in combinatie met de traditioneel-modernistische beschuldigingen van nihilisme of eclectisme. Dergelijke kritiek wordt door Butler (1997: 249) als volgt – ironisch – samengevat: “*discourse is all there is, as if discourse were some kind of monistic stuff out of which all things are composed; the subject is dead, I can never say ‘I’ again; there is no reality, only representations.*” Het is niet onze bedoeling om hier dieper op dit spanningsveld tussen modernistische en poststructuralistische benaderingen in te gaan. Wel menen wij dat beide benaderingswijzen hun bestaansrecht en verdiensten hebben – dus ook de poststructuralistische invalshoek van Laclau en Mouffe die hier beschreven én gehanteerd wordt – ondanks de hoogst vervelende gewoonte van de modernistische-mainstream traditie om de poststructuralistische benaderingswijze te discrediteren en te banaliseren.

De postmarxistische invalshoek roept bovendien de kritiek op van een gebrek aan wetenschappelijk geachte afstandelijkheid, die de meer geëngageerde benaderingswijzen als een schending van de academische neutraliteit definieert. Ook deze discussie wordt hier niet ten volle aangesneden. Wij sluiten ons aan bij het standpunt dat onder meer bij Howarth en Stavrakakis terug te vinden is, wanneer zij vooreerst stellen dat het eindoordeel over de plausibiliteit en overtuigingskracht van theorie en praxis bij de gemeenschap van sociale wetenschappers ligt. Tegelijk benadrukken ze de gesitueerdheid en contextualiteit van de discours Theorie van Laclau en Mouffe, die “*the rigid separation of facts and values*” verwerpt en die aanvaardt dat “*the discourse theorist and analyst is always located in a particular historical and political context with no neutral Archimedean point from which to describe, argue and evaluate*” (Howarth & Stavrakakis, 2000: 7).

Ten derde worden theoretische ontwikkelingen uit de (politieke) filosofie vaak beschouwd als onbruikbaar voor de concrete onderzoekspraktijk uit de sociale wetenschappen. Het is de weerlegging van dit standpunt – dat de discours Theorie van Laclau en Mouffe als instrumentarium voor de analyse van de sociale werkelijkheid onbruikbaar is – die (naast het aanbieden van een overzicht van de basisbegrippen van deze discours Theorie) de doelstelling vormt van dit artikel. Om deze hanteerbaarheid effectief aan te tonen, wordt in dit artikel gekozen om twee gevalstudies te beschrijven waaraan de discours Theorie van Laclau en Mouffe een wezenlijke bedrage heeft geleverd. Alvorens deze bespreking aan te vatten, wordt vooreerst een beeld geschetst van de hierboven al aangeraakte politiek-filosofische uitgangspunten van deze theorie en van het specifieke begrippenkader dat Laclau en Mouffe met deze theorie ontwikkeld hebben.

2. Een inleidende schets van de discoursstheorie van Laclau en Mouffe

2.1 *Politiek-filosofische uitgangspunten*

Het poststructuralistisch uitgangspunt vertaalt zich bij Laclau en Mouffe in de kritiek op twee onderling nauw verwante stellingnames, namelijk het foundationalisme en het essentialisme. In het foundationalisme wordt geëxpliciteerd dat fenomenen een ultieme grond – zoals de wil van God, de menselijke natuur, of sociale cycli – hebben, terwijl in het essentialisme fenomenen verklaard worden vanuit onveranderlijke en vaststaande eigenschappen (Fuss, 1989: ix). Het bestaan van dergelijke essentiële fundamenten die de sociale werkelijkheid structureren, maar zelf ontsnappen aan enige structurering (Torfing, 1999a: 19), wordt door Laclau en Mouffe betwist. Zij zien de sociale realiteit als – ten minste potentieel – veranderlijk en arbitrair. De huidige socio-politieke constellatie wordt niet als een noodzakelijkheid gedefinieerd, maar als de resultante van de complexe interactie tussen subjecten, subject posities en discours (zie verder). Laclau en Mouffe sluiten hierbij grotendeels aan bij het Foucaultiaanse concept van de discursieve formatie, waarbij het discursieve karakter van alle sociale praktijken – nog meer dan bij Foucault al het geval is – op de voorgrond treedt.

De kritische benadering van het foundationalisme en het essentialisme leidt echter niet tot een verwerping van alle maatschappelijke fundamenten – zoals in het anti-fundationalisme – hetgeen deze theorie effectief in een nihilistisch vaarwater zou doen belanden – maar tot een theoretisch genuanceerde analyse van de relatie tussen het universele en het particuliere. Een zuiver particularisme is voor hen theoretisch onhoudbaar (Torfing, 1999a: 171): het universele bestaat², maar is een “*empty place which can be partially filled in a variety of ways*” (Laclau, 1996: 59). In een specifieke maatschappelijke constellatie zal het universele met andere woorden een even specifieke gedaante aannemen. Deze redenering leidt tot een paradox waarbij het universele onverzoenbaar is met elke particulariteit, maar tegelijk niet kan bestaan zonder het particuliere (Laclau, 1996: 34) om de bouwstenen voor een universalisering te leveren.

Ook het marxisme speelt een niet onbelangrijke rol binnen de discoursstheorie, in die mate zelfs dat bijvoorbeeld Ritzer verwijst naar ‘*Hegemony and Socialist Strategy*’ als representatief voor het ‘postmoderne marxisme’³ (Ritzer, 1992: 641 e.v.). Een belangrijke inspiratiebron voor Laclau en Mouffe wordt gevormd door het werk van Antonio Gramsci, en vooral zijn interpretatie van het hegemonie-begrip. In tegenstelling tot Gramsci, houden zij echter niet meer vast aan de essentiële rol van de arbeidersklasse en aan de dominantie van de economische activiteit (Howarth, 1998: 280), ook niet in de laatste instantie zoals bij Althusser. Wood (1986: 4) omschrijft deze theoretische evolutie treffend als het “*declassing of the socialist project*”. Laclau en Mouffe plaatsen zich nog wel binnen het ‘klassieke ideaal van het socialisme’, maar pleiten

² Ook Butler verwerpt een rabiaat anti-fundationalisme, op basis van de stelling dat beide posities (foundationalisme en anti-fundationalisme) samenhangen als “*different versions of foundationalism and the sceptical problematic it engenders*” (Butler, 1997: 251). Zoals Laclau en Mouffe aanvaardt Butler het universaliteitsprincipe, maar zij pleit voor een universaliteit “[*that*] would have to be left permanently open, permanently contested, permanently contingent” (Butler, 1997: 252).

³ Hier wordt de voorkeur gegeven aan de term postmarxisme.

tegelijk voor een “*polyphony of voices*” (Laclau & Mouffe, 1985: 190) waarbij de verschillende democratische strijden zoals bijvoorbeeld het antiracisme, het anti-seksisme en ook het antikapitalisme een niet-geprivilegieerde plaats innemen (Mouffe, 1997: 18). Binnen hun denken blijft wel steeds een marxistische component overeind: “*Every project for radical democracy includes, as we have said, the socialist dimension – that is to say, the abolition of capitalist relations of production; but it rejects the idea that from this abolition there necessarily follows the elimination of other equalities*” (Laclau & Mouffe, 1985: 192).

2.2 *Het vocabularium van de discours Theorie*

Onder de noemer ‘discourstheorie’ gaan een drietal op elkaar inwerkende componenten schuil. Een eerste component is de discours Theorie in de strikte zin. Deze sociale ontologie positioneert zich tussen materialisme en idealisme, en tussen het denken over structuur en over ‘agency’. De tweede component sluit daar nauw bij aan, en kan omschreven worden in navolging van Smith (1999: 87) als een Theorie van politieke identiteiten. Sleutelbegrippen hierbij zijn antagonismen, dislocatie en hegemonie. Ten slotte bevat de discours Theorie van Laclau en Mouffe ook een component die deze Theorie binnen het domein van de democratische Theorie situeert. Hun pleidooi voor een radicale en pluralistische democratie zal in deze tekst slechts kort aangeraakt worden, terwijl de eerste twee componenten relatief uitgebreid behandeld worden aan de hand van de hierboven vermelde sleutelbegrippen.

2.2.1 *Discours*

Het begrip discours (adj.: discursief) is én een zelfstandig naamwoord (ding) én een werkwoord (handeling). Het verwijst zowel naar de interactie als naar het eindresultaat; zowel naar het communiceren als naar het denken. “*Discourse is the social process of making and reproducing sense(s).*” (O’Sullivan et al., 1994: 93)

In het poststructuralistisch constructivisme van Laclau en Mouffe (1985: 105-114) staat discours eveneens voor een relationeel geheel van betekenisverlenende aaneenschakelingen, ofwel ‘*signifying sequences*’. Het zijn gestructureerde gehelen van differentiële posities⁴ die niet beperkt worden tot geschreven of gesproken taal (ze omvatten immers alle betekenisverlenende praktijken, inclusief extra-linguïstische aspecten), en ook niet gereduceerd worden tot een superstructuur of bovenbouw (waarmee slechts een bepaald terrein van het sociale wordt aangeduid).

Laclau en Mouffe zien de vorming van een concreet discours als het resultaat van een reeks articulaties: i.e. “*[a]ny practice establishing relations among elements such that their identity is modified as a result of the articulatory practice.*” (Laclau & Mouffe, 1985: 105) Articulerende praktijken voegen met andere woorden elementen – zij het concepten, zij het objecten – samen tot een geheel dat discours genoemd wordt. Deze

⁴ Door te stellen dat objecten of concepten betekenis krijgen in een negatieve (differentiële) relatie tot andere objecten of concepten vinden Laclau en Mouffe in sterke mate aansluiting bij de semiologie van de Saussure (1974).

differentiële posities of identiteiten, die binnen een discours gearticuleerd werden, worden momenten genoemd.

De transformatie van elementen tot momenten (i.e. articulatie) resulteert evenwel slechts in een partiële fixatie van betekenis. De overgang van elementen naar momenten is steeds onvolledig: in de discours Theorie van Laclau en Mouffe is betekenis nooit volledig open noch volledig gesloten of vastgelegd. “[*This*] incompleteness of articulatory practices generates a surplus of meaning available for new articulations.” (Torfing, 1998: 89) Steeds kunnen nieuwe elementen een discours gaan vervolgen, en momenten kunnen steeds losgekoppeld worden uit bestaande discours (i. e. articulatie en disarticulatie). In die zin is er steeds een overschot aan elementen die potentieel in een discours opgenomen kunnen worden, en dus gezien kunnen worden als een bedreiging voor een momentane discursieve articulatie. Naar dit permanente overschot aan elementen verwijzen Laclau en Mouffe (1985: 111-113) met “*the field of discursivity*”. Zij stellen bovendien dat de openheid of contingentie van het discursief veld, dat de voortdurende heronderhandeling en verschuiving van betekenis mogelijk maakt, juist de bestaansvoorwaarde is van articulatie: “[*t*]he impossibility of a final closure of meaning opens the space for all social practices to be articulatory, that is, to constitute new meanings and identities [...]” (Howarth, 1998: 274)

Maar dit wil niet zeggen dat objecten en subjecten, en hun onderlinge relaties, voor een bepaalde duur geen relatief stabiele configuratie aannemen: “[*a*] discourse incapable of generating any fixity of meaning is the discourse of the psychotic.” (Laclau & Mouffe, 1985: 112) Om de stabiliteit van discours te analyseren, introduceren Laclau en Mouffe het concept ‘knooppunt’ (‘*nodal point*’, cfr. Lacans ‘*point de capiton*’), dat een keten van betekenissen vastlegt. Knooppunten worden gezien als geprivilegieerde betekenaars of referentiepunten die ervoor zorgen dat een discours een coherent geheel wordt dat tenminste voor een bepaalde duur een zekere stabiliteit kan genieten.

Een wezenlijk uitgangspunt in de theorie van Laclau en Mouffe is dat betekenis dus nooit definitief vastgelegd wordt. Er zijn altijd meerdere of nieuwe interpretaties of articulaties mogelijk. In die zin is er steeds sprake van een mate van onbeslistheid (*undecidability*). Slavoj Žižek (1989: 102) illustreert de werking van het concept articulatie aan de hand van de communistische ideologie, waar de betekenaar ‘communisme’ als knooppunt fungeert. Andere betekenaars – zoals bijvoorbeeld democratie, rechten en vrijheid – verwerven hun specifieke betekenis doordat ze ge(her)articuleerd worden rond het knooppunt communisme. Democratie verwerft daardoor de betekenis van ‘echte’ democratie (waarbij de Westerse ‘bourgeois’ democratie als negatief referentiepunt dienst doet) en vrijheid verwerft een expliciete economische connotatie, zoals bijvoorbeeld vervat zit in het concept van de socio-economische rechten.

2.2.2 Sociale antagonismen

In tegenstelling tot de traditionele notie van sociale antagonismen (i.e. een confrontatie tussen sociale agenten die reeds beschikken over een volledig ontwikkelde identiteit) beweren Laclau en Mouffe dat sociale antagonismen juist voorkomen omdat sociale agenten er niet in slagen hun identiteit ten volle te ontwikkelen. Een antagonisme doet zich voor “[*when*] the presence of the ‘Other’ prevents me from being totally myself.” (Laclau & Mouffe, 1985: 125) “[*T*]his ‘blockage’ of identity is a mutual experience for

both the antagonizing force and the force that is being antagonized.” (Howarth & Stavrakakis, 2000: 10) Met andere woorden antagonismen hebben zowel een positief als een negatief aspect, in die zin dat ze identiteiten gelijktijdig vormen en destabiliseren. Met andere woorden: om te kunnen bestaan hebben antagonistische identiteiten elkaar nodig, maar tegelijkertijd bedreigen ze elkaars bestaan.

Antagonismen onthullen niet alleen het onvermogen van sociale agenten om hun identiteit ten volle te ontwikkelen. Ze vormen ook de sociale werkelijkheid als dusdanig. Een sociale formatie wordt geconstitueerd aan de hand van de constructie van antagonistische relaties, waardoor zich tussen sociale agenten politieke grenzen vormen. (Howarth, 1998: 276)

Om rekenschap te geven van de manier waarop antagonismen discursief geconstrueerd worden, introduceerden Laclau en Mouffe (1985: 127-134) de noties ‘logica van de equivalentie’ en de ‘logica van de differentie’. De logica van de equivalentie is werkzaam via de creatie van zgn. ‘equivalentieketens’ die verschillende identiteiten gelijkschakelen en tegenover (een) andere negatieve identiteit(en) plaatsen. “[T]he logic of equivalence functions by a system of differences [...] instituting a political frontier between two opposed camps [...]” (Howarth & Stavrakakis, 2000: 11) Laclau (1988: 256) geeft zelf een voorbeeld van een mogelijke equivalentieketen: “[f]or instance, if I say that, from the point of view of the interests of the working class, liberals, conservatives, and radicals are all the same, I have transformed three elements that were different into substitutes within a chain of equivalence.”

De logica van de differentie doet precies het tegenovergestelde van de equivalentielogica: bestaande equivalentieketens worden aangetast door de incorporatie van elementen, waardoor het de discursieve orde expandeert. (Howarth, 1998: 277-278) Waar de equivalentielogica de sociale ruimte wil opdelen door betekenissen te comprimeren tot twee antagonistische polen, zal de differentielogica de antagonistische polariteit proberen te verzwakken, om uiteindelijk één van de polen – of beide polen – naar de marges van de samenleving te verdrijven. (Laclau & Mouffe, 1985: 127-134)

Een vaak geciteerd voorbeeld van de logica’s van equivalentie en differentie komt uit het onderzoek dat David Howarth (1997) verrichtte naar de Black Consciousness Movement in Zuid-Afrika. Het illustreert hoe de equivalentie- en differentielogica elkaar – per definitie – niet uitsluiten, maar zich juist interactief verhouden. Het anti-apartheidsdiscours van de jaren ’60 en ’70 trachtte een aantal etnische, raciale, klasse, gender en politieke verschillen tot één equivalentieketen te verbinden, door te refereren naar een collectief ervaren blank racisme, dat dienst deed als de constitutieve buitenkant van de beweging. De volgende passage uit de Black People’s Convention van 1973 toont hoe betekenaars als ‘black people’ en ‘white oppression’ werden aangewend om geïnstitutionaliseerde verschillen te ondermijnen en een oppositionele identiteit te creëren: “We must remember that we are not different from each other – it is only the white man who makes us feel this way by separating us and paying us different wages. [I]t is time that we got together as oppressed people – Africans, Coloureds and Indians – who are affected by apartheid [...]. Our suffering is the same. We are all black people.” (geciteerd in Howarth, 1998: 277)

2.2.3 Structure-agency en dislocatie

Zonder willen vervallen in een voluntaristisch privilegiëren van agency, verwerpen Laclau en Mouffe het bevoordelen van structuur boven agency, zoals onder meer binnen het structuralisme gebruikelijk is. *“Laclau argues that the actions of subjects emerge because of the contingency of those discursive structures through which subjects obtain their identity.”* (Howarth, 1998: 278) Het vrij handelen van subjecten wordt juist mogelijk omwille van het feit dat betekenissen slechts partieel en tijdelijk gefixeerd zijn.

Tegelijk kunnen subjecten zich niet buiten de discursieve structuur plaatsen. Sociale agenten worden met andere woorden geïdentificeerd en/of identificeren zichzelf binnen een reeks van welbepaalde discours. Deze component van identiteit wordt door Laclau en Mouffe ‘subject positie’ genoemd en gedefinieerd als de positionering van subjecten binnen een discursieve structuur: *“whenever we use the category of ‘subject’ [...], we will do so in the sense of ‘subject positions’ within a discursive structure. Subjects cannot, therefore, be the origin of social relations – not even in the limited sense of being endowed with powers that render an experience possible – as all ‘experience’ depends on precise discursive conditions of possibility.”* (Laclau & Mouffe, 1985: 115) Zoals Howarth (1998: 278) het formuleert, betekent dit dat *“any ‘concrete individual’ can have a number of different subject positions. An empirical agent, at any point in time, might identify herself, or be positioned, as ‘black’, ‘working class’, ‘Christian’, an a ‘woman’”*.

Waar het Laclau en Mouffe om te doen is, is de complexe interactie tussen structuur en agency te laten zien. Agency veronderstelt een ruimte waarbinnen handelen mogelijk wordt. Maar door dit handelen worden structuren ook bekrachtigd of ondergraven. *“Between the devil of the subject and the deep blue sea of structure, falls a shadow [that] reflects on the one hand, the inability of structures to achieve final closure [...], and, on the other hand, the inability of the subject to be sovereign and complete with a closed identity [...]. [T]his ‘never-closed-gap’ is precisely the condition of the possibility of political life. It is here that we find the tension between agency and structure [...] which is the domain of the political.”* (Sayyid & Zac, 1998: 253)

Dit brengt ons bij de notie dislocatie. Dislocatie verwijst naar het proces waardoor de contingentie (of veranderlijkheid) van discursieve structuren zichtbaar wordt. (Laclau, 1990: 39-41) Dislocaties zijn destabilisaties van discursieve ordes die het gevolg zijn van gebeurtenissen die niet ondergebracht, gesymboliseerd of geïntegreerd kunnen worden binnen de discursieve orde in kwestie (cf. infra). Omwille deze ‘ontwrichting’ van structuren door sociale processen en gebeurtenissen (cf. de zogenaamde Dutroux-crisis) worden bestaande discours en identiteiten aangetast. Eén van de gevolgen hiervan is dat ook bestaande identificaties van subjecten bedreigd en onstabiel worden, wat bij hen een identiteitscrisis kan teweegbrengen. (Howarth & Stavrakakis, 2000: 13) *“It is this ‘failure’ of the structure, and of those subjectivities which are part of such a structure, which ‘compels’ the subject to act. In this sense, the subject is not simply determined by the structure [nor] does the subject [simply] constitute the structure. The subject is forced to take decisions – to identify with certain political projects and the discourses they articulate – when social identities are in crisis and structures need to be rearticulated. It is in the process of this identification that political subjectivities are formed. Once formed, and stabilized, they become those subject positions which*

'produce' individuals with certain characteristics and attributes." (Howarth, 1998: 278) Dislocaties zijn evenwel niet alleen traumatische ervaringen, maar hebben ook een productieve kant: *"If on the one hand they threaten identities, on the other, they are the foundation on which new identities are constituted."* (Laclau, 1990: 39)

2.2.4 Hegemonie, mythes en sociale horizonten

Een derde centraal concept in de politieke identiteiten theorie van Laclau en Mouffe is hegemonie, een notie die in de marxistische traditie een opgemerkte voorgeschiedenis kent. Vooral Gramsci's invulling – dat hegemonie niet alleen naar dominantie of dwang verwijst, maar ook naar een actief gezochte instemming met het politieke gezag en leiderschap van een heersende sociale groep – was voor Laclau en Mouffe een belangrijke inspiratiebron. Wel verwijderden ze de laatste essentialistische componenten uit het Gramsciaans hegemonie-begrip. Zij definiëren hegemonie als *"[a]n articulatory practice instituting nodal points that partially fix the meaning of the social in an organized system of difference. The discursive system articulated by a hegemonic project is delimited by specific political frontiers resulting from the expansion of chains of equivalence."* (Torfing: 1999a: 109) *"[It] is an articulatory practice which constructs an organic ideology in the shape of a collective will providing a surface of inscription for different subject positions."* (Torfing, 1991: 59) Hegemonische praktijken articuleren verschillende identiteiten en discours tot één gemeenschappelijk project en zijn als dusdanig een kenmerkende vorm van politieke activiteit. (Howarth & Stavrakakis, 2000: 14) Hegemonische formaties zijn het resultaat van pogingen om een nieuwe sociale orde te creëren uit allerlei verspreide of gedислоceerde elementen. *"The success of any political project is measured by its ability to fix meaning, at least relatively, within a specific context."* (Sayyid & Zac, 1998: 262)

Om van hegemonie te kunnen spreken is louter articulatie echter niet voldoende. Het is een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde. Laclau en Mouffe (1985: 136) stipuleerden twee voorwaarden opdat er sprake zou zijn van hegemonische praktijken: het bestaan van antagonistische krachten en de instabiliteit van de politieke grenzen die hen verdelen. *"But, conversely, not every antagonism supposes hegemonic practices."* (Laclau & Mouffe, 1985: 135) Hegemonische praktijken veronderstellen dus een sociaal veld doorkruist van antagonismen, zowel als de aanwezigheid van elementen die door oppositionele politieke projecten gearticuleerd kunnen worden.

Een hegemonisch project kan als succesvol beschouwd worden als het aan twee voorwaarden voldoet (Sayyid & Zac, 1998: 262). Enerzijds moet het erin slagen om de door haar voorgestelde logica's en regels als de vanzelfsprekende logica's van een gemeenschap te doen aanvaarden, zodat het de sociale horizon van deze gemeenschap kan worden. Vandaar dat hegemonische articulatie kan gezien worden als een beweging van het specifieke naar het universele: de specifieke belangen van een specifieke politieke groepering worden als de universele belangen van de gehele samenleving gearticuleerd. Anderzijds moet ze die projecten die ze bestrijdt ook weten te deactiveren en waar mogelijk zelfs te doen vergeten, wat niet wil zeggen dat ze in het niets verdwijnen. Met andere woorden: *"[a] successful hegemonic project [also] creates rules for dealing with resistance."* (Sayyid & Zac, 1998: 262)

Hoewel hegemonische projecten ernaar streven betekenissen te stabiliseren, is geen enkel discours in staat het discursieve veld volledig in te nemen en op die manier permanent dislocatieve ervaringen en de constructie van antagonismen te elimineren. "*Hegemony is always possible but can never be total.*" (Sayyid & Zac, 1998: 262). Dit wil niet zeggen dat alle discours in dezelfde mate slagen of mislukken in hun hegemonische ambitie. Om dit te verduidelijken, introduceert Laclau (1990: 61) het conceptueel en gradueel onderscheid tussen mythes en sociale horizonten⁵. Mythes zijn formaties die zich aanbieden tegen de achtergrond van structurele dislocaties. "*[The] conditions for the emergence of myth [...] is a structural dislocation.*" (Laclau, 1990: 61) Mythes bieden (nieuwe) vormen van maatschappelijk ordening aan en construeren (nieuwe) voorstellingwijzen die de gedислоceerde ruimte als het ware trachten te hechten, via een rearticulatie van de gedислоceerde elementen. In die zin zijn mythes hegemonisch in hun doelstelling. "*[M]yths can function as a surface of inscription for a variety of social demands and dislocations.*" (Howarth & Stavrakakis, 2000: 15) Een mythe die erin geslaagd is haar eigen beperktheid te overstijgen, de sociale dislocatie(s) te neutraliseren en een aanzienlijke hoeveelheid sociale eisen te incorporeren, werd getransformeerd tot een sociale horizon "*[or] absolute limit which structures a field of intelligibility.*" (Laclau, 1990: 64) De Verlichting en haar positivistische opvatting van vooruitgang, zowel als de egalitaire, klasseeloze samenleving zijn voorbeelden van sociale horizonten.

2.2.5 Naar een radicale en pluralistische democratie?

Laclau en Mouffe hebben hun theoretisch model deels ontwikkeld vanuit een onvrede met de traditionele marxistische assumptie dat er slechts één dynamiek is die het sociale leven domineert, met name de klassenstrijd. De traditionele marxistische theorie beperkt haar aandacht tot materiële of economische condities, wat hen er onder meer van weerhoudt om de recente ontwikkeling van nieuwe sociale bewegingen (feminisme, ecologische beweging, enz.) ten gronde te begrijpen. Er zijn immers vormen van antagonisme die niet gereduceerd kunnen worden tot een louter effect van het kapitalistische systeem (bvb. seksisme, racisme enz.). Bovendien produceert het kapitalisme ook nog andere antagonismen naast diegene die steunen op de onderdrukking van de arbeider.

Sterk beïnvloed door Gramsci, breken Laclau en Mouffe met het orthodox economisme. In '*Hegemony and Socialist Strategies*' (1985) herwerken ze de traditioneel marxistische concepten tot een nieuwe, linkse, non-essentialistische politieke theorie, die zowel het (post)marxisme als de liberale notie van individuele rechten incorporeert, en die zij aanduiden met een 'radicale en pluralistische democratie'. Voor Laclau en Mouffe is het marxisme slechts één van de paradigmatische ontwikkelingen die voortkomen uit de Verlichting. Die Verlichting duiden ze aan met "*the democratic revolution*" (cf. 1789, 1848, 1968), waarvan het progressief emancipatorisch discours steeds meer aspecten van sociale relaties insluit. Deze democratische revolutie is geen

⁵ Hier wordt de voorkeur gegeven aan de term 'sociale horizon' als vertaling van '*social imaginary*'. Een ander mogelijke vertaling van dit begrip is 'sociale utopie', dat echter te vaak negatief geconnoteerd wordt om het effectief in deze tekst te gebruiken.

graduele historische transformatie, eerder een bestendige aaneenschakeling van dislocaties, waardoor steeds meer antagonismen en antagonistische identiteiten gegeneerd worden. Vermits voor Laclau en Mouffe het marxisme deel uitmaakt van deze dislocatieve ontwikkeling van “*the democratic imaginary*”, kan een (post)marxistische discours gecombineerd worden met andere emancipatorische discours zoals feminisme, ecologisme, anti-racisme enz. “[T]he objective of the Left should be the extension and deepening of the democratic revolution initiated two hundred years ago.” (Mouffe, 1992: 1)

Hoe dan kan politiek geconcipieerd worden als we van gefragmenteerde sociale identiteiten vertrekken? Zoals hoger reeds gesteld worden politieke identiteiten voor Laclau en Mouffe geconstrueerd aan de hand van complexe discursieve praktijken: “[...] there are no privileged points, [...] no fixed subject positions.” (Laclau & Mouffe, 1985: 87-88) Dit impliceert onder meer dat er geen repressie per se is, alleen repressie zoals die binnen discursieve relaties bepaald wordt. (ibid.: 154) Het wil ook zeggen dat de arbeidersstrijd niet in tegenspraak hoeft te zijn met de emancipatorische strijd van vrouwen of etnische minoriteiten. (ibid.: 167) De uitdaging van Links bestaat er volgens Laclau en Mouffe in om de verschillende strijden tegen de verschillende vormen van onderdrukking – via de logica’s van de equivalentie en differentie – te articuleren tot één hegemonisch democratisch project. Tegelijk impliceert dit radicaal-pluralistisch democratisch project een verdieping van de democratie: “[it has] to extend the democratic struggle to all those areas in which the relation of domination existed [...]”, aldus Chantal Mouffe in een interview met Knowledge Network⁶, waarin ze tevens hun notie van ‘radicaal’ toelicht: “[it] means the radicalization of the democratic revolution by its extension to more and more areas of social life.”

3.2 Kritieken op de discurstheorie van Laclau en Mouffe

Naast de reeds in de inleiding vermelde en al te makkelijke kritieken op de post-structuralistische en postmarxistische uitgangspunten van Laclau en Mouffe, dienen bij de bespreking van deze theorie nog vijf andere kritieken vermeld te worden.

Een eerste element van kritiek richt zich tegen Laclau en Mouffe’s stelling dat de identiteit van alle fenomenen discursief gearticuleerd wordt. Hierdoor zouden zij een sterk idealistisch georiënteerd standpunt innemen. Zelf anticiperen Laclau en Mouffe (1985: 108) op deze kritiek reeds in ‘*Hegemony and Socialist Strategy*’, en verwijzen ze naar het voorbeeld van de vallende steen: “the fact that every object is constituted as an object of discourse has nothing to do with whether there is a world external to thought, or with the realism/idealism opposition. [...] What is denied is not that such objects exist externally to thought, but the rather different assertions that they could constitute themselves as objects outside any discursive condition of emergence.” Hun weigering om zich te laten opsluiten in de realisme-idealisme dichotomie, die geleid heeft tot de ontwikkeling van een radicaal materialisme als ‘tertium quid’ (Howarth, 1998: 289), neemt niet weg dat Laclau en Mouffe zich in sterke mate richten op de analyse van de discursieve componenten van de realiteit, en meer specifiek op de analyse van beteken-aars zoals bijvoorbeeld ‘democratie’ en ‘socialisme’, die eerder tot het traditionele domein van de ideeën gerekend moeten worden. Tegelijk zullen zij zich in hun analyses en theorie-ontwikkeling aanzienlijk minder bekommeren om de materiële component van de realiteit (zoals bijvoorbeeld om lichamen, objecten of organisaties).

⁶ <http://www.knowtv.com/primetime/conflicting/mouffe.html>

Een tweede kritiek richt zich op het zogenaamde primaat van het politieke over het sociale, waarbij Laclau en Mouffe discours en identiteit als politieke entiteiten invullen. Deze kritiek wordt ten dele weerlegd door erop te wijzen dat sociale relaties door politieke strijd gevormd worden en vervolgens hun politieke aard verliezen wanneer ze gesedimenteerd geraken in als vanzelfsprekend ervaren normen en waarden, maar deze politieke aard terug kunnen vinden wanneer ze gecontesteerd worden (Torfing, 1999a: 70). Een meer overtuigend argument is het (vooral) door Mouffe ingevoerde onderscheid tussen “*the political*” and ‘*politics*’. Stavrakasis (1999: 71) omschrijft ‘*politics*’ (verwijzend naar Beck) als volgt: “[*It*] is conceived as constituting a separate system, the political system, and is expected to stay within the boundaries of this system”. “*The political*” daarentegen “cannot be restricted to a certain type of institution, or envisaged as constituting a specific sphere or level of society. It must be conceived as a dimension that is inherent to every human society and that determines our very ontological condition” (Mouffe, 1997: 3).

Een kritiek die aansluiting vindt bij de al geformuleerde kritiek op de invulling van basisconcepten als identiteit, macht en materie, is dat de expliciete theoretische uitwerking van de gehanteerde betekenissen en begrenzingen van deze drie basisconcepten minimaal blijft, in tegenstelling tot de aandacht die bijvoorbeeld aan het ‘andere’ basisconcept discours besteed wordt. Hierdoor dreigen deze concepten vage, als ‘*black box*’ beschouwde, koepelbegrippen te worden, wiens statuut afbreuk doet aan de theoretische elegantie van de andere sleutelbegrippen. Daarnaast wordt er door Laclau en Mouffe weinig aandacht besteedt aan het specificeren en uitwerken van basiscategorieën van wat Howarth (2000: 117) hun sociale ontologie noemt: de belangrijkste voorbeelden hiervan zijn begrippen als ‘moment’, ‘element’, ‘zwevende’ en ‘lege betekenaar’ en ‘knooppunt’. Een meer theoretische uitweiding van onder meer het spanningsveld tussen individuele en collectieve identiteiten en de (soms) achterliggende instituties en organisaties, van het spanningsveld tussen het ideële en het materiële en de manieren waarop discours in materie kunnen gecondenseerd worden, zou – naast de specificatie van de gehanteerde basisbegrippen – een aanzienlijke versteviging van de discours-theoretische basis betekenen.

De vierde kritiek moet in een enigszins andere hoek gesitueerd worden, aangezien klassieke marxisten ernstige bezwaren aantekenen tegen het decentreren van het klassebegrip en van het achterliggende economisch determinisme door Laclau en Mouffe. Bijvoorbeeld Gledhill (1994: 183) noemt Laclau “*a disillusioned Althusserian marxist of the 1968 new left vintage who now declares himself a post-marxist.*” Deze kritiek raakt het hart van het theoretische project van Laclau en Mouffe, dat erop gericht is om het werk van Althusser en Gramsci (en dus indirect ook het werk van Marx en Engels) te de-essentialiseren. Vanuit een minder traditioneel-marxistische (invals)hoek luidt deze kritiek echter dat door de decentrerend van de klassenstrijd te combineren met de klemtoon op het bestuderen van etnische, nationale en subculturele identiteiten, een subtiele verwaarlozing optreedt van de instituten van geavanceerde kapitalistische samenlevingen (Torfing, 1999a: 291).

Tenslotte wordt de theorie van Laclau en Mouffe ook onderworpen aan de kritiek over het ontbreken van een achterliggende methodologie en de soms moeilijk geachte empirische toepasbaarheid. Bijvoorbeeld Howarth (1998: 291) stelt dat “[...] *Laclau and Mouffe need to lay down, however minimally, a set of methodological guidelines for practitioners, as well a set of questions and hypotheses (à la Lakatos) for*

clarification and development. Thus far, the only clear methodological rule consists in a non-rule': rules can never be simply applied to cases, but have to be articulated in the research process. [...] The lack of adequate responses to the epistemological and methodological questions pose significant problems for researchers working within discourse theory." Zoals Derrida pleit voor de singulariteit van elke deconstructie, en Foucault steeds een specifieke "*history of the present*" (Kendall & Wickham, 1999: 4) schrijft, zal ook Laclau (en Mouffe) pleiten voor de articulatie van theoretische concepten binnen elke specifieke empirische onderzoeksvraag (Laclau, 1990: 208-209). Juist de verwerping van het essentialisme maakt dat bijna alle discours theoretici pleiten voor een zo open mogelijk theoretisch kader, afgestemd op de specifieke onderzoeksvragen, wat de methodologieontwikkeling uitermate bemoeilijkt (Howarth, 1998: 288). Ondanks deze moeilijkheden bieden bijvoorbeeld Foucault's archeogenealogische methode en Derrida's deconstructie wel vaak gebruikte methodologische aanknopingspunten.

3. Gevalstudie 1: de massamediale constructie van participatie in publieksdiscussieprogramma's

3.1 *Situering van de case*⁷

Ondanks het feit dat Laclau en Mouffe hun aandacht slechts in zeer beperkte mate op de rol van de massamedia in de verspreiding van discours gericht hebben, heeft het werk van onder meer Van Dijk en Fairclough voor de eerste aan discours theorie verwante toepassingen binnen het domein van mediastudies gezorgd. Hierbij worden de massamedia gezien als één van de sites waar discours kunnen circuleren. Tegelijk zijn zij zelf discours machines, of – in de termen van Foucault (1984b: 37-38) – "*systems of dispersion*" van discours, met eigen en specifieke formatieregels. Zoals Torfing (1999a: 210-211) opmerkt kunnen massamedia dan ook geanalyseerd worden als discours op zich, waarbij de aandacht niet alleen gericht dient te worden op de mediatekst, maar ook op de context waarin de mediateksten tot stand komen. Daarbij worden onder meer de institutionele vormen van productie en consumptie en de socio-culturele praktijken die de massamedia als geheel organiseren, in de analyse betrokken (Fairclough, 1998: 144). Zowel op micro-, meso- en macroniveau zijn – aldus Van Dijk (1985: 5) – discours aanwezig die samen de discursieve formatie van de massamedia maken, waarbij niet alleen de behandelde fenomenen passief getoond of weerspiegeld worden, maar waarbij dergelijke fenomenen tegelijk ook actief geproduceerd, gereproduceerd en getransformeerd worden.

Binnen dit zeer ruime massamediale kader wordt in het hier beschreven onderzoek de blik gericht op de articulatie van (publieks)participatie in de massamedia. Participatie wordt hierbij binnen het discours theoretisch kader gedefinieerd als een zwevende betekenaar – met andere woorden als een betekenaar zonder vastliggende, unieke

⁷ Deze case is gebaseerd op een onderzoek dat in samenwerking met Sonja Spee van het Centrum voor Vrouwenstudies is uitgevoerd, en dat onder meer zijn neerslag gevonden heeft in: '*De discursieve articulatie van publieksparticipatie in vier televisie talkshows*' (Carpentier, 2001).

betekenis, die onder verschillende betekenenden geschoven kan worden. Hierdoor kan nagegaan worden hoe de interactie van de actoren leidt tot de constructie van een specifiek (uitzendings)discours over participatie, binnen de symbolische realiteit die de audiovisuele media zijn (zie bijvoorbeeld Van Den Bulck (1996: 21-32)). Eenvoudig gezegd tonen de participanten (en redactieleden) al participierend wat (media)participatie betekent en is.

Het (uitzendings)discours over participatie vormt daarbij een belangrijke (potentiële) aanvulling op de stelling van Held (1987: 280) over de educatieve rol die participatie binnen het veld van de democratische theorie vervult: “*we learn to participate by participating*” en die voor de gelijkvormigheid hier in het Engels wordt weergegeven: “*we learn to participate by seeing others participating*”. De relevantie van dit onderzoek beperkt zich dan ook niet tot een analyse van het (uitzendings)discours over participatie. Participatie wordt hier namelijk gezien als een bij uitstek politiek (s.l.) begrip, gezien de sleutelrol van participatie als (potentieel) knooppunt voor de articulatie van de betekenaar ‘democratie’. De circulerende discours over participatie hebben dan ook in sterke mate een politiek belang. Voortbouwend op Held’s basisonderscheid (1987: 4) tussen directe/participatorische en liberale/representatieve democratische modellen kan immers gesteld worden dat binnen het veld van de democratische theorie participatie en representatie de twee belangrijkste onderscheidende begrippen zijn, die binnen verschillende democratische theorieën en praktijken op verschillende manieren gecombineerd worden. Het beeld dat gegeven wordt van wat het betekent om te participeren – oftewel het discours over participatie – speelt daarom een belangrijke rol in het denken over de diverse democratische staatsvormen én het normaliseren van het onevenwicht in de verhouding tussen participatie en representatie in deze democratieën.

De aandacht wordt hier nog verder toegespitst op een talkshow-subgenre dat binnen de communicatiewetenschappelijke literatuur gezien wordt als één van de meest belangrijke vormen van (publieks)participatie, namelijk de zogenaamde publieksdiscussieprogramma’s⁸. Kenmerkend aan deze programma’s is dat – zoals Leurdijk (1999: 37 – mijn onderstreping) het stelt – het studiopubliek een actieve rol waarneemt: “*het studiopubliek [...] participeert in een discussie over sociale, persoonlijke of politieke problemen onder leiding van een presentator*”. Livingstone en Lunt (1996: 19) verwijzen in dit opzicht naar ‘gewone mensen’ of burger-kijkers “*seen as participating, potentially at least, in democratic processes of the public sphere*”. De ‘collage’ (Leurdijk, 1999: 134) van de meest uiteenlopende meningen en ervaringen, zonder finale conclusie of oplossing, wordt in deze context gezien als het doorbreken van het beeld van het homogene publiek/volk en een weerspiegeling van de maatschappelijke diversiteit met een publiek/volk dat gefragmenteerd is in “*a mass of competing interest groups*” (Fraser, 1990: 59).

Andere auteurs zullen juist het manipulatieve of pseudo-participatieve karakter van deze programma’s – in tegenstelling tot het hierboven beschreven emancipatorische gehalte – naar voren schuiven. Vooral⁹ het onvermogen om bestaande machtsoneven-

⁸ Meer specifiek worden de volgende drie Nederlandstalige programma’s in de analyse betrokken: Jan Publiek (VRT), De Eeuwige Strijd (VTM) en Het Lagerhuis (VARA).

⁹ Daarnaast zullen critici van dit subgenre ook wijzen op de economische omgeving waarbinnen publieksdiscussieprogramma’s vaak geprogrammeerd worden, en de achterliggende

wichten – binnen én buiten het programma – aan te kaarten wordt hierbij als een punt van kritiek gezien.

Op het gebied van de machtsonevenwichten buiten het programma stelt bijvoorbeeld McLaughlin (1993) dat ondanks de discursieve diversiteit deze programma's een aantal dominante discours rond gender en macht bevatten en versterken. Ook de discursieve diversiteit zelf wordt door sommige auteurs aangegrepen als punt van kritiek, waarbij de afwezigheid van een rationele discussie die resulteert in een kritische consensus (cfr. Habermas) leidt tot het risico op trivialisering van de gedane uitspraken (Priest, 1995: 17). Tomasulo (1984: 8-9) spreekt hier van "*an unstable debate full of contradictions in an illusory atmosphere of free speech*", die de illusie van populaire participatie in stand houdt. Zelfs Livingstone en Lunt (1996: 175) – die in sterke mate het emancipatorisch gehalte van dit subgenre beklemtonen – opperen dezelfde mogelijkheid: "*it remains problematic that giving voice may not affect real decision making and power relations in society, but only give the illusion of participation*".

Daarnaast worden de machtsonevenwichten binnen deze programma's kritisch benaderd: zowel Leurdijk (1997), White (1992) als Tomasulo (1984) beschrijven hoe participanten de controle verliezen over de narratie van het eigen verhaal omdat de redacties proberen het debat (respectievelijk) te orkestreren, te kanaliseren of te structureren. Priest (1995: 17) verwijst opnieuw naar het Amerikaanse Donahue om het machtsonevenwicht tussen gastheer en participanten te illustreren: "*[...] the host rarely discloses and the audience demands answers to the most intimate of questions*".

3.2 Onderzoekmethodologie

In tegenstelling tot de binnen discoursstheorie gebruikelijke methoden – zoals Foucault's archeo-genealogische methode en Derrida's deconstructie – wordt in dit onderzoek naar de massamediale constructie van participatie gekozen voor een kwalitatieve inhoudsanalyse¹⁰ van een reeks uitzendingen van Nederlandstalige publieksdiscussieprogramma's¹¹.

Deze keuze maakt dat de rol van discoursstheorie vooral belangrijk wordt in de ontwikkeling van wat Blumer "*sensitizing concepts*" noemt. Deze attenderende of richtinggevendende begrippen creëren binnen de kwalitatieve onderzoeksmethodologie de aansluiting met het theoretisch kader en sturen alle verdere stappen van het empirisch luik. "*Sensitizing concepts*" suggereren eenvoudigweg "*what to look for and where to look*" (Ritzer, 1992: 365).

commodificatie-processen aanklagen (zie bijvoorbeeld Tomasulo (1984) en White (1992)). Bovendien argumenteren zij dat deze programma's apolitic zijn, door de klemtoon op het individuele en persoonlijke boven het structurele en het sociale (zie Peck (1995) en Steenland (1990)).

¹⁰ In navolging van Wester (1995a & 1995b) wordt hier verwezen naar het onderscheid tussen kwalitatieve en kwantitatieve inhoudsanalyses, waarbij deze eerste variant zich uitdrukkelijk binnen de kwalitatieve of interpretatieve onderzoekstraditie plaatst. Deze kwalitatief-interpretatieve methodologie – die ook in deze gevalstudie wordt gehanteerd – is overzichtelijk beschreven door Wester (1987 & 1995a).

¹¹ Het betreft hier 16 Jan Publiek-uitzendingen, 12 De Eeuwige Strijd-uitzendingen en acht Het Lagerhuis-uitzendingen, die respectievelijk uitgezonden werden in september-december 1997, november-december 1997 en januari-april 1998.

Om de articulatie van de betekenaar ‘participatie’ en de identiteit van de actoren in dergelijke programma’s te kunnen schetsen, worden in dit onderzoek in een eerste stap de benodigde “*sensitizing concepts*” ontwikkeld op basis van een discours theoretisch gestuurde analyse van drie normatief sterk geladen domeinen binnen de communicatiewetenschappelijke (academische) discours¹². De discours theoretisch gestuurde analyse van de normatieve media theorieën levert het betekenisveld voor de identiteiten van de media, de analyse van de journalistieke theorieën levert het betekenisveld voor de identiteiten van de mediaprofessional en de analyse van de publiektheorieën levert het betekenisveld voor de identiteiten van het publiek¹³. De notie betekenisveld (naar Laclau en Mouffe’s “*field of discursivity*”) wordt hierbij gezien als een per definitie onvolledig overzicht van de mogelijke betekenissen die toegewezen kunnen worden aan de geanalyseerde identiteiten.

Later, in de concrete inhoudsanalyse, kan aan de hand van deze betekenisvelden (of overzichten van potentiële betekenissen) nagegaan worden welke betekenissen effectief (en in welke combinatie) door de actoren in de uitzendingen gehanteerd worden en hoe zij daardoor zelf ge-positioneerd worden. Hierdoor wordt ruimte gecreëerd voor de subjectiviteit van de actoren en voor de impact die de interactie tussen deze actoren zal hebben op het (uitzending)discours over participatie. Om de “*sensitizing concepts*” verder te verfijnen wordt in dit onderzoek ook (in een tweede stap) beroep gedaan op interviews met de betrokken redactieleden en participanten. Deze interviews dienen als eerste indicatie om na te gaan welke identiteiten en welke componenten van de drie betekenisvelden effectief voor (kunnen) komen in de te analyseren uitzendingen. Zoals het onderstaande schema illustreert, zal de combinatie van de discours theoretisch gestuurde analyse van de drie communicatiewetenschappelijke domeinen (normatieve media theorieën, journalistieke theorieën en publiektheorieën) met de resultaten van de inhoudsanalyse van de interviews met de redactie- en panelleden¹⁴ van deze programma’s, uiteindelijk functioneren als richtinggevende concepten voor de kwalitatieve analyse van de in de uitzending getoonde interactie, die de singuliere intenties van elk van de actoren overstijgt.

3.3 Subjectposities in de drie publieksdiscussieprogramma’s

De subject posities van de betrokken actoren, ondersteund door een reeks circulerende discursieve articulaties met betrekking tot de drie basisidentiteiten (de identiteit van de media/het programma, de mediaprofessional en het publiek), die door de subjecten

¹² De keuze voor academische discours is ingegeven door de bereikbaarheid van deze discours. Het is echter niet noodzakelijk om (louter) te kiezen voor academische discours om de betekenisvelden te construeren. Bijvoorbeeld receptieonderzoek kan een vergelijkbare functie vervullen.

¹³ Deze laatste discours theoretisch gestuurde analyse komt uitgebreid aan bod in het artikel ‘*De identiteit van het televisiepubliek. Naar een articulatie van het televisiepubliek als discursief geladen betekenisveld*’, verschenen in *Communicatie, Tijdschrift voor Communicatiewetenschap en Mediacultuur*, 2000, jaargang 29, nummer 4, p. 19-37.

¹⁴ 17 redactieleden van de publieksdiscussieprogramma’s en 35 panelleden van Jan Publiek en Het Lagerhuis werden hiervoor geïnterviewd. Deze panelleden nemen deel aan een reeks uitzendingen van deze programma’s: hun deelname blijft met andere woorden niet beperkt tot één uitzending, zoals in de meeste andere televisieprogramma’s gebruikelijk is. Het zijn deze participanten die in de uitzendingen gearticuleerd worden als de representaties én representanten van het publiek.

steeds op een volstrekt unieke manier gecombineerd en beleefd worden, zullen binnen de context van de uitzending leiden tot een discours over participatie. Immers, de interactie tussen de actoren blijft niet beperkt tot een reeks geïsoleerde bijeenkomsten, maar krijgt door het publieke (massamediale) karakter ook een sociaal constitutieve functie. In dit opzicht functioneren de massamedia als discoursmachine, waarbij interactie omgezet wordt tot discours. Binnen de context van deze gevalstudie komt de nadruk vooral te liggen op de manier waarop de microfysica van de macht, waar “*de macht [niet] het resultaat is van de keuze of beslissing van een individueel subject*”, maar wel “*volledig van een calculatie is doordrenkt*” en in deze betekenis “*tegelijk intentioneel en niet-subjectief*” (Foucault, 1984a: 95) is – daadwerkelijk getoond wordt tijdens een reeks prime-time televisieprogramma’s.

In dit (lokaal) overkoepelend effect kunnen ten eerste een aantal emancipatorische subjectposities onderscheiden worden. Het vertrekpunt hierbij is dat de participanten, die als representaties van het publiek gezien worden, effectief toegang krijgen tot deze programma’s. Deze als ‘gewone mensen’ gearticuleerde individuen worden belangrijk genoeg geacht om een sfeer te betreden waarvan de toegang vaak gelimiteerd wordt tot leden van diverse elites en tot mensen die het predikaat BV of BN toegewezen krijgen. Eén van de belangrijkste publieksarticulaties die hieruit voortvloeit, is deze van het actieve publiek.

Tijdens hun aanwezigheid krijgen deze ‘gewone mensen’ de mogelijkheid om (als groep) relatief lang aan het woord te zijn, waarbij zij meningen kunnen formuleren, persoonlijke ervaringen kunnen verhalen, de standpunten en/of ervaringen van andere gasten – inclusief leden van een elite – kunnen beoordelen, hen ter verantwoording kunnen roepen en bevragen, en ook met hen in dialoog kunnen treden. Dit leidt tot een validering van de meningen, standpunten, vragen en ervaringen van ‘gewone mensen’, waarbij bovendien de complexiteit en diversiteit van een samenleving betekend wordt. De validering van ‘gewone mensen’ of ‘het publiek’ gebeurt ook doordat zij – samen met de vertegenwoordigers van de diverse elites en TV-persoonlijkheden – in een relatief egalitaire positie geplaatst worden, aangezien zij allen onderworpen worden aan vergelijkbare vormen van redactioneel management, en de presentatoren soms bewust egaliserende strategieën hanteren. Bovendien worden de participanten die als strikte representaties van het publiek in de uitzending aanwezig zijn (soms) in de gelegenheid geplaatst om (de standpunten van) leden van politieke of intellectuele elites te beoordelen of hen te bevragen.

De egalitaire positie van de participanten die optreden als strikte representaties van het publiek in verhouding tot de leden van diverse elites, waarbij deze gasten soms zelfs in een reactieve en ongelijke – in hun nadeel dan – positie geplaatst worden, is natuurlijk slechts tijdelijk van aard, en kan ook geïnterpreteerd worden als het verbergen van ‘reële’ ongelijke machtsrelaties, mede omdat concrete besluitvormingsprocessen niet in dergelijke programma’s aanwezig zijn. Het is hierbij belangrijk om op te merken dat het beoordelen of bevragen van een politicus inderdaad niet automatisch ingrijpende beleidsmatige hervormingen zal uitlokken, maar dat het tonen van een politicus die beoordeeld en bevraagd wordt door ‘gewone mensen’ wel een egalitair participatief discours ondersteunt.

Ten tweede kan – naast de erkenning van het emancipatorische gehalte van deze programma’s – niet voorbij gegaan worden aan de machtsongelijkheden die de programma’s kenmerken. De participanten worden immers in de uitzendingen zichtbaar

onderworpen aan het redactionele management, dat voornamelijk gelegitimeerd wordt door de professionele identiteit van de programmamakers. Dit leidt tot een sterke aanwezigheid van de articulatie van het gemanaged publiek binnen het geproduceerde discours over participatie, waarbij de participanten blootgesteld worden aan een reeks disciplinerende (en in mindere mate confessionele) technieken, die erop gericht zijn om de doelstellingen van de redactie te normaliseren en op deze manier effectief te verwezenlijken. In een (relatief beperkt) aantal gevallen zullen de participanten zich verzetten tegen deze disciplinerende technieken, maar in het merendeel van de gevallen worden deze als onvermijdelijk gedefinieerde situaties geaccepteerd.

4. Gevalstudie 2: De Derde Weg en de rearticulatie van de welvaartsstaat

4.1 *Situering van de gevalstudie*

Tijdens de voorbije drie decennia werden nagenoeg alle Europese sociaal-democratische partijen geconfronteerd met een reeks van uitdagingen die een beduidende impact hadden op hun ideologische oriëntatie. Het naoorlogs sociaal-democratisch discours werd vanaf het midden van de jaren '70 in toenemende mate bekritiseerd. Zowel op theoretisch als bestuurskundig vlak, slaagden sociaal-democraten s.l. er vaak slechts met moeite in om afdoende antwoorden te formuleren op de economische, politieke en sociale crisis van de jaren '70 en '80. De sociaal-economische condities die de basis vormden voor het succes van het naoorlogse sociaal-democratisch reformisme en het achterliggende discours van de keynesiaanse welvaartsstaat, begonnen af te kalven. De snel toenemende werkloosheid en begrotingstekorten, de crisis van het fordisme, de paradigma-shift van keynesianisme naar monetarisme, de opkomst van postmaterialistische waarden enz., allemaal drongen ze sociaal-democraten in het defensief. Ralf Dahrendorf, Giddens' voorganger aan de LSE, ging zelf zover dat hij openlijk het einde van de sociaal-democratische eeuw aankondigde.

Vanaf begin jaren '90 werd duidelijk dat sociaal-democraten deze ontwikkeling van antwoord dienden met een ideologische en programmatorische heroriëntatie, die ertoe geleid heeft dat zij zich steeds meer in het politieke centrum gingen positioneren. Vooral de meer markt-georiënteerde fracties stuurden aan op een herarticulering van het sociaal-democratisch discours, dat in hoofdzaak neerkwam op een (verdere) afwijzing van de resterende 'socialistische' prioriteiten en doelstellingen (cf. schrappen van de Clause IV uit de partijstatuten van Labour)¹⁵ en de introductie van diverse elementen van het economisch liberalisme in hun programma's. Behoudens de etatistisch-corporatistische Franse traditie, adopteerden de meeste Europese sociaal-democratische partijen in de loop van de jaren '90 een sociaal-liberale synthese-discours als hun

¹⁵ De uit 1918 daterende Clause IV van de partijstatuten van Labour werd in 1995 geschrapt en bepaalde onder meer het volgende: "[...] to secure for the workers by hand or by brain the full fruits of their industry and the most equitable distribution thereof that may be possible upon the basis of the common ownership of the means of production, distribution and exchange and the best obtainable system of popular administration and control of each industry or service." De clausule pleitte met andere woorden voor de nationalisering van de sleutelsectoren van de Britse economie.

'governing philosophy': een pragmatische Derde Weg "[which] defines itself largely by antithesis with an under-specified set of beliefs labelled [...] 'old-fashioned state socialism' and 'free market neo-liberalism'" (Rustin, 1998: 7).

De politieke discours en praktijken van partijen en regeringen die zich tot de Derde Weg bekennen, verschillen aanzienlijk van de naoorlogse sociaal-democratische aanpak. Dit gaf aanleiding tot een reeks van politieke en academische debatten over o.m. de definitie en de ideologische wortels van de Derde Weg, het relatieve belang dat gehecht moet worden aan ideologische, electorale, socio-economische en demografische factoren, over de betekenis van de Derde Weg in een continentaal-Europese politieke context enz. De ruimte ontbreekt om op elk van die aspecten ten gronde in te gaan, of om de omvangrijke sociologische en politiek-economische literatuur over de welvaartsstaat hier te behandelen. In dit artikel stellen we ons enkel tot doel om, overeenkomstig het discours-theoretisch kader van Laclau en Mouffe, het veranderende socio-economisch betekenis-kader te schetsen aan de hand waarvan een Derde Weg discours de welvaartsstaat herarticuleert. Hetgeen volgt heeft voornamelijk betrekking op die 'overlegeconomieën' (cf. 'negotiated economies') waarnaar doorgaans verwezen wordt met de term 'Rijnland model' (i.e. continentaal Europese en Scandinavische welvaartsstaten), doch suggereert geenszins dat er slechts één soort welvaartsstaat zou bestaan, noch dat hun historische evolutie geïsoleerd bestudeerd kan worden. Het valt evenwel niet te ontkennen dat de continentaal Europese en Scandinavische welvaartsstaten hoofdzakelijk tot stand kwamen onder impuls van het succes dat sociaal-democratische partijen s.l. (i.e. incl. Christen-democraten) in de naoorlogse periode te beurt viel en dat sociaal-democraten s.l. zich tot op heden in belangrijke mate (blijven) identificeren met de welvaartsstaat. De (nieuwe) discursieve onderzoeksbenadering van de welvaartsstaat, zoals die tot nog toe vooral door de Deense politicoloog Jacob Torfing werd uitgewerkt en toegepast, verschilt van de bestaande sociologische en politiek-economische (e.g. neo-klassieke, (neo)marxistische edm.) aanpak, in die zin dat het de rol van het semantisch referentiekader, het belang van de cognitieve dimensie en de interactie tussen cognitie en instituties centraal stelt. Cruciaal in een overleg-economie is het consensus- en compromis-georiënteerde proces, gebaseerd op een pluraliteit van perspectieven, legitimerende campagnes, een actief publiek debat en het formuleren en herformuleren van oplossingen in een iteratief proces dat plaatsgrijpt tussen de verschillende betrokken actoren (vakbonden, werkgevers, politici enz.) die continu socio-economische problemen definiëren, oplossingen naar voor schuiven, hun standpunten propageren en hun belangen trachten te verzoenen. Wij sluiten ons dan ook aan bij de stelling van Klaus Nielsen (2001: 6) dat: "[t]he most crucial choices are often made in the preceding process of discourse formation rather than at the neo-corporatist negotiating table."

4.2 De articulatie van de naoorlogse welvaartsstaat

Volgens Jacob Torfing (1991; 1998; 1999a; 1999b) was het discours over de naoorlogse welvaartsstaat een antwoord op de maatschappelijke dislocatie en de proliferatie van sociale antagonismen, veroorzaakt door de crisis van de jaren '30. De drijvende kracht achter het expansieve discours van de welvaartsstaat lag in de capaciteit van dat discours om een sociale horizon te articuleren die in staat bleek te zijn diverse

collectieve identiteiten en maatschappelijke claims, als legitieme verschillen te integreren in een ‘one-nation project’ (Torfing, 1991: 86): “[i] provided a space of representation for social and economic demands as legitimate differences and displaced all social antagonisms to its constitutive outside. [I]t is held together [...] by its exclusion of both left and right extremism, which is seen as a threat to its universalist and rationalist pretensions” (Torfing, 1999a: 130). In het naoorlogse discours over de welvaartsstaat werden de verschillen tussen extreem-rechts en extreem-links gelijkgeschakeld, door datgene wat ze gemeenschappelijk hebben te beklemtonen: i.e. het prefereren van conflict boven compromis en consensus, hun particularisme versus het universalisme van de welvaartsstaat en de voorkeur die zij geven aan radicale verandering versus een evenwichtig reformisme.

Aan de basis van de discursieve constructie van de welvaartsstaat lag de overtuiging – geschraagd door de ervaringen tijdens het interbellum – dat de onbelemmerde kapitalistische markteconomie niet in staat is zichzelf te reproduceren. In die zin functioneert de welvaartsstaat als een subversief supplement van de vrije markt, bekommerd om de politieke, economische en sociale condities van de reproductie van haar bevolking. In plaats van de welvaartsstaat eng te definiëren – in termen van omvangrijke sociale staatsuitgaven of in termen van louter staatsinmenging in de economie en het verschaffen van sociale voorzieningen – omschrijft Torfing (1998: 166-167; 1999a: 227-228) de welvaartsstaat als een articulatie van historische vormen van staat, economie en civiele samenleving tot één historisch blok dat bij machte bleek te zijn om zowel welvaart als sociale harmonie te genereren. De welvaartsstaat, zoals die in de westerse kernlanden ontstond, articuleert een sociaal verantwoordelijk staat met een gereguleerde kapitalistische markteconomie en een integratieve civiele samenleving van private huishoudens en verenigingen die zich in toenemende mate rond consumptie organiseren. Het zijn deze intra-maatschappelijke betrekkingen die de discursieve matrix van de naoorlogse welvaartsstaat vormen en weerspiegeld worden in de institutionele vormen van maatschappelijk beheer, zoals die door Keynes, Ford en Beveridge werden uitgedacht.

Het fordisme trachtte de relatieve surpluswaarde op te drijven, door het productieproces te rationaliseren, wat de invoering van een strak arbeidsritme en een vergaande opdeling van het arbeidsproces behelsde en waarvoor steun van de arbeiders nodig was. Dit gaf aanleiding tot een dispuut over de tijdspanne waarbinnen een arbeidstaak verricht kon worden: een lage norm betekende toenemende winsten, een hoge norm hield in dat de bescherming van de arbeiders toenam. Op die manier kwam een economische rationaliteit tegenover een sociale rationaliteit te staan: sociale protectie vormde een bedreiging voor winstmaximalisatie en vice versa. “*The outcome was the articulation of the Fordist system with the discourse of social rights – later epitomized by the Beveridge report*” (Torfing, 1999a: 236).

Deze articulatie elimineert de klassentegenstellingen niet, maar verplaatst ze naar het niveau waarop de loon- en productienormen onderhandeld worden. Het conflict tussen arbeid en kapitaal werd op die manier ge(her)articuleerd in twee antagonistische logica’s van economische en sociale rationaliteit. Zowel de vakbonden als het patronaat dongen naar de gunst van de staat, die daardoor zijn neutraliteit voortdurend in het gedrang zag komen. Het is tegen deze achtergrond dat duidelijk wordt waarom de staat de keynesiaanse theorie zo enthousiast omhelsde: “[i]he discourse of Keynesianism articulated the economic and the social rather than allowing one to prevail over the

other. This articulation was a direct consequence of the economic policy of demand-management. The economic and the social are conjoined in a circular mechanism" (Torfing, 1999a: 237). Het keynesianisme beschouwt het sociale als een middel om in geval van economische recessie de vraag – en dus de koopkracht en de tewerkstelling – artificieel te stimuleren. De derhalve goed functionerende economie is andersom het middel ter handhaving van een sociale politiek die het welzijn en de beschikbaarheid van arbeidskrachten garandeert. Anders gezegd, het economische en sociale werden gearticuleerd in en door de economische interventies van de staat. Bijgevolg was het de staat die de ultieme verantwoordelijkheid droeg voor de ontwikkeling van de samenleving: “[i]n short, the state has been a nodal point in the complex process of societal regulation” (Torfing, 1991: 89).

4.3 De crisis van de moderne welvaartsstaat

Wat doorgaans onder ‘de crisis van de moderne welvaartsstaat’ begrepen wordt, representeert volgens Torfing (1998: 81) een drievoudige crisis van de discriminerende (i.e. op grond van sociale klasse), etatistische en productivistische erfenis van links. De proliferatie van sociale bewegingen sinds mei ’68 ondermijnde het geloof in de bevoorrechte rol van de arbeidersklasse. Het onvermogen van de staat om de condities voor economische groei en sociale harmonie te herstellen smoorde het vertrouwen in de centrale planning en interventie door de staat. En de crisis van het fordistisch productiesysteem, in combinatie met een toenemende bewustwording van een dreigende ecologische catastrofe veroorzaakt door industriële massaproductie, heeft tot gevolg dat een voordurende economische groei, als doel op zich, niet langer houdbaar werd. Dit is wat Laclau en Mouffe markeren als *dislocatie*: een contingente (i.e. door omstandigheden of toeval bepaalde) gebeurtenis die niet gesymboliseerd of gerepresenteerd kan worden binnen de gangbare discours, wat een disruptie en destabilisatie van ‘orden van betekenis’ veroorzaakt (Howarth, 2000: 111). Het zich gelijktijdig voordoen van inflatie en werkloosheid in de vroege jaren ’70 veroorzaakte eveneens een dislocatie van de keynesiaanse orthodoxie, “[w]hich basically claimed that ‘stagflation’ would never occur” (Torfing, 1999a: 301). “[However] the crisis of the modern welfare state was not only a crisis for the left [but] a general crisis for all the traditional hegemonic agents, since [at this point] neither the state, the trade unions, nor the organized forms of capital were capable of resolving the crisis and thereby able to bring about a new stable hegemony” (Torfing, 1998: 81). De naoorlogse keynesiaanse welvaartsstaat en consensus kwamen in een organische crisis terecht, wat een aantal betekenaars deed verschuiven. Het was precies deze toenemende discursieve instabiliteit die voor het politieke proces van sociale recompositie nieuwe mogelijkheden opende.

De crisis waar de welvaartsstaat vanaf de jaren ’70 in belandt, is dus een crisis van de duurzaamheid van de articulatie van de institutionele orde tussen staat, economie en civiele samenleving. De onophoudelijke opdeling van het productieproces en de voortdurende introductie van nieuwe productietechnieken resulteerde in een onafgebroken differentiatie van arbeidskrachten in termen van arbeidsduur, lonen en competenties, wat de collectieve basis waarop de vakbonden hun macht baseerden stelselmatig aantastte en de stabiliteit van het fordistisch compromis ondergroef. Wat de relatie

tussen staat en economie betreft, deed de stagnerende economische groei de vraag naar economische staatsinterventie aanvankelijk nog toenemen. Maar beleidsmaatregelen in deze zin vereisten een toename van de financiële middelen van de overheid, wat de belastingsdruk verhoogde en tewerkstelling en investeringen ontmoedigde. *“This might suggest that economic state interventions have created more problems than they have solved [...] The state is trapped in a paradoxical situation in relation to the economy since it can neither withdraw nor become further involved”* (Torfing, 1991: 89). Tenslotte had ook het beveridgeaanse discours, waarbij de staat voor de sociale reproductie instond, het vermogen van de civiele samenleving om autonoom consensus en maatschappelijke cohesie te genereren enigszins ontwricht. Met de veranderingen die zich quasi simultaan op het internationale vlak aanboden (i.e. de opheffing van de convertibiliteit van de Amerikaanse dollar en de oliecrisis van 1971-73), de massale werkloosheid, de hoge inflatie enz., werd het steeds duidelijker dat het naoorlogse arrangement niet in staat was de crisis het hoofd te bieden en werd een maatschappelijke dislocatie uiteindelijk onafwendbaar.

4.4 De rearticulatie van de welvaartsstaat

De intra-maatschappelijke regulatie van de naoorlogse welvaartsstaat was dus aan rearticulatie toe. Maar deze kwam er pas na verwoede monetaristische en neoliberale pogingen om de staat drastisch af te slanken en uit de economische sfeer te weren (cf. Thatcherism). *“However, none of these efforts was based on a vision of a new socio-economic settlement”* (Torfing 1999a: 238). In deze situatie kwam pas verandering vanaf het einde van jaren '80 en het begin van de jaren '90, met de ontplooiing van nieuwe politieke strategieën ('Derde Weg'/'actieve welvaartsstaat') die een transformatie beoogden van een keynesiaanse nationale welvaartsstaat (KNWS) naar een schumpeteriaans postnationaal *workfare* regime (SPWR) (Jessop, 1993; Jessop, Nielsen & Torfing, 1999; Torfing, 1999b). Waar eerstgenoemde, via counter-cyclische interventie aan de vraagzijde van een relatief gesloten economie, volledige tewerkstelling wil realiseren, wil het schumpeteriaanse model via permanente innovatie en interventie aan de aanbodzijde de structurele competitiviteit van een relatief open economie promoten (Torfing, 1999a: 238; Nielsen, 2001: 8-11).

Het stimuleren van de binnenlandse vraag in het keynesiaanse discours werd o.m. verkregen door een veralgemening van de consumptienormen tot alle ingezetenen van de natie en het aanmoedigen van collectieve vormen van consumptie ten voordele van het fordistisch compromis. Het sociaal en economisch beleid was dus nauw verbonden met een progressieve institutionalisering van sociale en economische rechten. In de schumpeteriaanse variant daarentegen is het sociale beleid ondergeschikt aan de eisen voor een grotere arbeidsmarktflexibiliteit en worden sociale uitgaven veeleer beschouwd als productiekosten dan als bron van de binnenlandse vraag. In het keynesianisme is het de nationale staat die zowel de belangrijkste actiehORIZON is en de uiteindelijke verantwoordelijkheid draagt voor het beleid. In het nieuwe model wordt het belang van andere ruimtelijke 'scales' in toenemende mate erkend (cf. globalisering) en worden sub- en supranationale bestuursniveaus in het beleid ingeschakeld (cf. 'multi-level governance'). Ook winnen niet-statelijke mechanismen voor de door de staat gepropageerd socio-economisch beleid (cf. extra-legale pensioenregelingen)

aan belang. Vandaar dus dat in het geval van het schumpeteriaanse model de voorkeur uitgaat naar de notie 'regime' i.p.v. 'staat' (Torfing, 1999b: 372-373).

5. Besluit

Wanneer in een eerste deel van dit besluit de aandacht gericht wordt op de conclusies die voortkomen uit de gevalstudie naar publieksdiscussieprogramma's, blijkt er vooral tussen de redactie en de participant-groepen die strikte representaties van het publiek vormen, een groot machtsonevenwicht te bestaan. De veelheid aan door de redactie gehanteerde disciplinerende (en confessionele¹⁶) technieken, gelegitimeerd door de eigendom/verantwoordelijkheid van de redactie van/voor het programma en de achterliggende professionele (journalistieke, esthetische en competitieve) normen, leidt tot programma's waar het publiek alleen maar omschreven kan worden als gemanaged.

Dit laatste leidt tot een discours over participatie waar de controle en autoriteit van de politieke en intellectuele elite vervangen wordt door de controle en autoriteit van de media-elite. Participatie en de uitoefening van het '*right to communicate*' blijken onmogelijk zonder de professionele leiding van de programmamakers, die het stimuleren van participatie (en bijgevolg ook het discours over participatie) als een secundair doel definiëren, zich richten op een enge invulling van de politieke dimensie en daarmee de eigen (ruim-)politieke rol negeren. Het maken van een 'goed' programma blijft het hoofddoel van deze programmamakers en is onlosmakelijk verbonden met de professionele identiteit van deze leden van de media-elite.

Ondanks hun – vaak geslaagde – pogingen om binnen de context van de drie programma's een egalitaire situatie tussen de diverse (door hen gedefinieerde) participant-groepen te laten bestaan en de relatief lange periode dat de panelleden toegang tot het programma verleend wordt, worden de machtsrelaties die binnen het mediasysteem bestaan en de mate waarin zij participatie belemmeren in plaats van bevorderen, niet of nauwelijks in vraag gesteld. Zelfs in het programma Het Lagerhuis waar deze journalistieke identiteiten ten dele ondergraven en kritisch benaderd worden, blijven de machtsonevenwichten tussen redactieleden en participanten in sterke mate bestaan. Ondanks de vaak goede bedoelingen van de programmamakers resulteert deze analyse in de conclusie dat de identiteit van de mediaprofessional (en de door hen mee bepaalde identiteiten van de programma's) tegelijk een discours van (media)participatie mogelijk maakt én belemmert.

De tweede gevalstudie toont hoe verandering in het maatschappelijk regulatiemodel begeleid worden door discursieve veranderingen. Dergelijke discursieve veranderingen worden veroorzaakt door sociale krachten die met elkaar een hegemonische strijd aangaan over wat de gepaste manier is om op de maatschappelijke dislocatie te reageren. Economische en politieke problemen manifesteren zich in een interdiscursief veld, dat door rivaliserende sociale krachten vanuit verschillende perspectieven geïnterpreteerd wordt. Gebeurtenissen die niet (langer) gepositioneerd kunnen worden binnen gangbare maatschappelijke discours (zoals dat over de welvaartsstaat), leiden tot een dislocatie van het heersende socio-economisch betekenis kader. Volgens Laclau

¹⁶ De aanwezigheid van confessionele technieken zijn vooral aanwezig in de twee programma's (Jan Publiek en De Eeuwige Strijd) die eerder bij de human-interest(nieuws)traditie aansluiten.

en Mouffe veroorzaakt een dergelijke dislocatie het verschuiven van een aantal betekenaars die de politieke strijd tussen sociale krachten intensiveert en hen zal aansporen om dit betekenis-kader te herdefiniëren. Alternatieve maatschappelijke paradigma's – zoals de Derde Weg – worden gesuggereerd. Op basis daarvan worden nieuwe compromissen onderhandeld. In de hegemonische strijd die op het niveau van politieke discours losbreekt, worden antwoorden geformuleerd op datgene wat als oorzaken van de dislocatie beschouwd wordt. De Derde Weg is zo'n politiek discours dat een constitutieve rol vervult in de huidige maatschappelijke transformatie.

Dit artikel kwam tot stand in een poging om aan te tonen dat de keuze voor een theoretisch kader uit de politieke filosofie én zinvol én mogelijk is. Beide gevalstudies pogen ons inziens een geslaagd en plausibel verhaal ter validatie aan de wetenschappelijke gemeenschap voor te leggen.

De basisassumptie om participatie als zwevende betekenaar te definiëren, creëert voldoende ruimte om na te gaan hoe de concrete interactie tussen een reeks actoren, die praten en handelen vanuit een verscheidenheid aan subject posities, leidt tot een specifieke invulling van het participatie-concept binnen een bij uitstek symbolische omgeving, waar paradoxaal genoeg egaliserende en dominerende strategieën hand in hand gaan. Het is juist de ruime en relationele benadering van het identiteiten-concept – kenmerkend voor Laclau en Mouffe's discours-theorie – die toestaat om deze paradox tussen emancipatie en management bloot te leggen en te duiden, met respect voor de diversiteit en complexiteit aan gehanteerde strategieën en gedragingen van alle actoren. Daarenboven kan (een deel van) de problemen die eigen zijn aan deze discours-theorie vermeden worden door de confrontatie met de theorie en praktijk van de kwalitatieve onderzoeksmethodologie, waardoor enkele van de theoretische noties van Laclau en Mouffe beter afgebakend kunnen worden en een meer stevige empirische basis ter ondersteuning gehanteerd kan worden. Tegelijk moet opgemerkt worden dat de sterk idealistische klemtoon van dit theoretisch kader het betrekken van de materiële componenten van het televisie(productie)systeem sterk bemoeilijkt, maar echter niet onmogelijk maakt.

Wat de casus over de Derde Weg ons toont, is *“[that] people act upon discursive constructions of the 'real world' rather than upon the hard facts themselves. Or, rather, they act upon what is constructed as facts in and through discourse. Moreover, our actions are not governed by a logic of consequence but rather by a logic of appropriateness which is imbedded in discursive frameworks of meaning and knowledge as well as in sedimented forms of rules, norms and procedures”* (Torfing, 1999a: 241). Omdat de dominante analytische benaderingen, in tegenstelling tot een discursieve aanpak, nauwelijks oog hebben voor (de dynamiek van) het socio-economisch betekenis-kader en de cruciale rol van communicatie, blijken zijn vaak ontoereikend om precies datgene wat karakteristiek is voor het functioneren van een overlegeconomie ten gronde te vatten (cf. supra).¹⁷ Het belang van collectieve cognitieve modellen (cf. ideologie), leerprocessen en communicatie, komt niet alleen tot uiting in hedendaagse socio-economische en politieke discours (cf. kenniseconomie), maar vindt ook steeds meer weerklank in de sociale wetenschappen als dusdanig (cf. sociaal-constructivisme).

De gevalstudies tonen met andere woorden aan dat het gebruik van een theoretisch kader uit de politieke filosofie niet per sé stuk hoeft te lopen op empirische problemen,

¹⁷ Zo bvb. beschouwen neoklassieke economen preferenties als louter gegeven en zien (neo)marxistische benaderingen (klassen)belangen als objectieve entiteiten.

maar juist gezien kan worden als een verrijking van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. De basisvoorwaarde hiervoor is voornamelijk terug te vinden in een meer evenwichtige, geïnformeerde, respectvolle en faire benadering van zowel de kwalitatieve als de kwantitatieve onderzoekstradities, van zowel de modernistische als de poststructuralistische stromingen, en – *last but not least* – van zowel de neoliberale als de (post)marxistische (academische) discours.

Literatuur

- BUTLER J. (1997) 'Contingent foundations' in BRONNER S. E. (ed.), *Twentieth century political theory*. Routledge, New York, 248-258
- CARPENTIER N. (2000) 'De identiteit van het televisiepubliek. Naar de articulatie van het televisiepubliek als discursief geladen betekenisveld', *Communicatie – Tijdschrift voor communicatiewetenschap en mediacultuur*, 29, 4, 19-37
- CARPENTIER N. (2001) *De discursieve articulatie van publieksparticipatie in vier televisie talkshows. Een onderzoek naar de constructie van publieksparticipatie in het televisiesysteem aan de hand van de discours Theorie van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe*. Doctoraal proefschrift. UIA, Antwerpen
- DE SAUSSURE F. (1974) *Course in General Linguistics*. Fontana, William Collins
- FAIRCLOUGH, N. (1998) 'Political discourse in the media: an analytical framework' in BELL A. & GARRETT P. (eds.), *Approaches to media discourse*, Blackwell, Londen, 142-162
- FOUCAULT M. (1984a) *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit I*, SUN, Nijmegen
- FOUCAULT M. (1984b) *The archaeology of knowledge*, Pantheon, New York
- FRASER N. (1990) 'Rethinking the public sphere: a contribution to the critique of actually existing democracy', *Social text*, 25/26, 56-80
- FREEDEN M. (1996) *Ideologies and political theory: a conceptual approach*, Oxford University Press, Oxford
- FUSS Diane (1984) *Essentially speaking: feminism, nature and difference*, Routledge, London
- GERAS N. (1990) *Discourses of extremity*. Verso, London
- GLEDHILL J. (1994) *Power and its disguises. Anthropological perspectives on politics*, Pluto press, London & Bouldnet, Colorado

- HELD D. (1987) *Models of democracy*, Polity Press, Cambridge
- HOWARTH D. & STAVRAKAKIS Y. (2000) 'Introducing discourse theory and political analysis' in HOWARTH D., NORVAL A. & STAVRAKAKIS Y. (eds.), *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*, Manchester university press, Manchester, 1-23
- HOWARTH D. (1997) 'Complexities of identity/difference: black consciousness ideology in South Africa', *Journal of Political Ideology*, 2, 1, 51-78
- HOWARTH D. (1998) 'Discourse theory and political analysis' in SCARBROUGH E. & TANENBAUM E. (eds.), *Research strategies in the social sciences*, Oxford University Press, Oxford, 268-293
- HOWARTH D. (2000) *Discourse*, Open University Press, Buckingham
- JESSOP B (1993) 'Towards a Schupeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy', *Studies in Political Economy*, 40, 7-39.
- JESSOP B., NIELSEN K. & TORFING J. (1999) 'Restructuring Welfare States in North Western Europe: Denmark, Sweden, Britain and Germany', *Research Report*, Roskilde University/Department of Social Sciences.
- KENDALL G. & WICKHAM G. (1999) *Using Foucault's Methods*, Sage, London
- LACLAU E. & MOUFFE C. (1985) *Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics*, Verso, London
- LACLAU E. & MOUFFE C. (1987) 'Postmarxism without apologies', *New Left Review*, 166, 79-107
- LACLAU E. (1988) 'Metaphor and social antagonisms', in NELSON C. & GROSSBERG L. (eds.), *Marxism and the interpretation of culture*, University of Illinois, Urbana, 249-257
- LACLAU E. (1990) *New reflections on the revolution of our time*, Verso, London
- LACLAU E. (1991) 'The impossibility of society', *Canadian Journal of Political and Social Theory/Revue Canadienne de Theorie Politique et Sociale*, 15, 1-3, 24-27
- LACLAU E. (1996) *Emancipations*, Verso, London
- LACLAU E. (ed.)(1994) *The making of political identities*. Verso, London/New York
- LEURDIJK A. (1999) *Televisiejournalistiek over de multiculturele samenleving*, Spinhuis, Amsterdam

- LIVINGSTONE S. & LUNT P. (1996) *Talk on television, audience participation and public debate*, Routledge, London
- MCLAUGHIN L. (1993) 'Chastity criminals in the age of electronic reproduction: reviewing talk television and the public sphere', *Journal of Communication Inquiry*, 17, 1, 41-55
- MOUFFE C. (1993) 'Toward a Liberal Socialism?', *Dissent*, 40, 1 (170), winter, 81-87
- MOUFFE C. (1997) *The Return of the Political*, Verso, London/New York
- MOUFFE C. (1998) 'The radical centre. A politics without adversary', *Soundings*, 9, Summer, 11-23
- MOUFFE C. (1999a) 'Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?', *Social Research*, 66, 3, Fall, 745-758
- MOUFFE C. (1999b) '10 Years of False Starts', *New Times Online*, 9 November
- MOUFFE C. (2000) *The democratic paradox*. Verso, London/New York
- MOUFFE C. (ed.) (1992) *Dimensions of radical democracy: pluralism, citizenship, community*, Verso, London/New York
- NIELSEN K. (2001) 'Globalisation, Discourse of Competitiveness and Institutional Change – How has globalisation changed the negotiated economy?' Unpublished paper, Roskilde University/Department of Social Sciences.
- NORVAL A.J. (2000) 'The things we do with words – contemporary Approaches to the analysis of ideology', *British Journal of Political Science*, 30, 2, April, 313-346
- O'SULLIVAN, T., HARTLEY, J., SAUNDERS, D., MONTGOMERY, M. & FISKE, J. (1994) *Key concepts in communication and cultural studies*, Routledge, London/New York
- PECK J. (1995) 'Talk shows as therapeutic discourse: the ideological labor of televised talking cure', *Communication theory*, 5, 1, 58-81
- PRIEST P. J. (1995) *Public intimacies. Talk show participants and tell-all tv*, Hampton Press, Cresskill, New Jersey
- RASCH W. (1997) 'Locating the political: Schmitt, Mouffe, Luhmann, and the possibility of pluralism', *International Review of Sociology – Revue Internationale de Sociologie*, 7, 1, 103-115
- RITZER G. (1992) *Sociological theory*, McGraw-Hill, New York

- RUSTIN M. (1998) 'The New Labour project', *Soundings*, 8, Spring, 9
- SAYYID B. & ZAC L. (1998) 'Political analysis in a world without foundations' in SCARBROUGH E. & TANENBAUM E. (eds.), *Research strategies in the social sciences*, Oxford University Press, Oxford, 249-267
- SMITH A. M. (1999) *Laclau and Mouffe. The radical democratic imaginary*, Routledge, London en New York
- STAVRAKAKIS Y. (1999) *Lacan and the political*, Routledge, London & New York
- STEENLAND S. (1990) 'Those daytime talk shows', *Television quarterly*, 24, 4, 5-12
- TOMASULO F. P. (1984) 'The spectator-in-the-tube: the rethoric of donahue', *Journal of film and video*, 36, 2, 5-12
- TORFING J. (1991) 'A hegemony approach to capitalist regulation' in BERTRAMSEN R.B., FRÜLUNG THOMSEN J.P. & TORFING J. (1991), *State, economy and society*, Inwin Hyman Inc., London, 35-93
- TORFING J. (1998) *Politics, regulation and the modern welfare state*. Macmillan Press Ltd., Basingstoke
- TORFING J. (1999a) *New theories of discourse. Laclau, Mouffe and Zizek*, Blackwell, Oxford
- TORFING J. (1999b) 'Towards a Schumpeterian workfare postnational regime: path-shaping and path-dependency in Danish welfare state reform', *Economy and Society*, 28, 3, August, 369-402
- VAN DEN BULCK J. (1996) *Kijkbuiskennis. De rol van televisie in de sociale en cognitieve constructie van de realiteit*, Acco, Leuven/Amersfoort
- VAN DIJK T. A. (1985) 'Introduction: discourse analysis in (mass) communication research' in VAN DIJK T. A. (ed.), *Discourse and communication*, de Gruyter, Berlin, 1-93
- VAN DIJK T. A. (1998a) *Ideology. A multidisciplinary approach*. Sage, London
- VAN DIJK T. A. (1998b) 'What is political discourse analysis?' In: BLOMMAERT J. & BULCAEN C. (eds.), *Political linguistics*. Benjamins, Amsterdam
- WESTER, F. (1987) *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Couthinho, Muiderberg.
- WESTER, F. (1995a) 'Inhoudsanalyse als kwalitatief-interpretierende werkwijze' in HÜTTNER H., RENCKSTORF, K., WESTER, F. (eds.), *Onderzoekstypen in de communicatiewetenschap*, Bohr Stafleur Van Loghum, Houten & Diegem

- WESTER, F. (1995b) 'Inhoudsanalyse als systematisch-kwantificerende werkwijze' in HÜTTNER H., RENCKSTORF, K., WESTER, F. (eds.), *Onderzoekstypen in de communicatiewetenschap*, Bohr Stafleur Van Loghum, Houten & Diegem
- WHITE M. (1992) *Tele-advertising: therapeutic discourse in American television*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC & London
- WOOD E. M. (1986) *The retreat from class: the new 'true' socialism*, Verso, London
- ZIZEK S. (1989) *The sublime object of ideology*. Verso, London/New York
- ZIZEK S. (ed.)(1994) *Mapping ideology*. Verso, London/New York